З 1905 року, коли селяни вбили в маєткові її чоловіка, пані Ївга Нарчевська перебралась до міста.

Смерть чоловіка її не так вжахнула, як здивувала. Село стало їй незрозуміле, а селяни то й зовсім. Тридцять років прожила пані Ївга на селі — і весь час селяни здавались їй надзвичайно лагідні. Принаймні такими вона бачила їх, коли вони приходили з якимсь проханням. І раптом дике збурення, палії, руїна і нагла чоловікова смерть.

Пані Ївга покинула маєток і оселилась в місті — найняла невеличку кімнатку на тихій вулиці, нікуди не виїздила, нікого не приймала, тільки гуляла часом сама ввечері, а вдень читала книги. Обідати їй носили з їдальні.

А в маєткові лишився син Андрій. Він був на батька похожий — так само упертий і певний. Його не здивувало село — він приїхав на другий день, як батька вбито, і вже не покидав маєтку. Почав буряки сіяти, цукроварню поставив, свині розвів, молочарню — інтенсивне господарство, казав він.

Матері висилав гроші, а то й сам заїздив вряди-годи.

— О, maman, ваша соціалістична книгозбірня шириться,— казав він, розглядаючи книжки на її столі.

— Так, Andre, шириться,— зітхаючи відповідала пані Ївга.

А від’їжджаючи, пан Андрій цілував материну руку й казав:

— Сподіваюсь, maman, що ви врешті покинете свою келію й переїдете до мене. Ваша кімната напоготові.

Селяни, що привозили їй з маєтку масло, овочі тощо, так само прохали її повернутись.

— Їдьте до нас,— казали вони,— може, легше буде. Дуже нас Андрій Степанович у шори взяв. Воно як подивитися, так і нічого ніби: і заробіток єсть, а не по совісті, вибачте...

Пані Ївзі було це боляче невимовно. Одного разу вона наважилась і сказала синові:

— Andre, до мене доходять чутки, що ти експлуатуєш селян... Мені соромно за тебе. Ти такий освічений, розумний..

Пан Андрій здивовано знизував бровами:

— Maman, ось плоди вашої самотності!

Але пані Ївга постановила висловити йому все. Вона підвелась, скинула з себе турецьку шалю, з якою не розлучалась ніколи, й урочисто заговорила:

— Andre, ти повинен розуміти, що так бути не може. Я не буду посилатися на наукові засади. Але хіба ти не почуваєш, що повинна бути криза? Все буде зломлено. Невже батькова смерть тебе нічого не навчила? Хіба в тобі немає — даруй це слово,— почуття справедливості? Послухай мене, віддай землю селянам, а сам візьмись до чесної праці. Не будь експлуататор!

Пані Ївга хвилювалась дуже. Все ж чи не цілий рік вона збиралася висловити це синові й не раз складала в голові цю промову. Пан Андрій спокійно вислухав її, почекав хвилинку, чи не скаже вона ще щось, а далі промовив:

— Maman, вам треба серйозно подумати про свої нерви. Доконче потрібно вам змінити спосіб життя. Щиро раджу вам виїхати на час за кордон чи до Криму принаймні.

Він поїхав, поцілувавши матері руку, а пані Ївга, зітхаючи, прошепотіла:

— Andre, ти мене не розумієш…

Прийшла війна. Дев’ять років, які пані Ївга прожила в своїй самотній кімнатці, зробили її обличчя блідим, а очі блискучими, як у кокаїністки. Довгі пучки на її руках світили тоненькими кісточками, і вона притискувала ними до грудей турецьку шалю. Сусіди ненавиділи її за мовчання й урочистий вигляд. Ніхто не розумів її життя ані думок.

Пан Андрій їздив автомобілем і був головою місцевого відділу союзу городів. Раз на два тижні він робив матері візиту й привозив фруктів та цукерок.

Коли війна почалася, пан Андрій сказав матері:

— Maman, може, ви пішли б працювати в один з моїх шпиталів? Таку працю тепер вважають за bon ton . Я був би вдоволений; а ви, може, дали б у такий спосіб вихід вашому почуттю до страдників.

Пані Ївга похитала головою:

— Ох, Andre, не плутай мене у військові справи. Я чекаю кризи.

Коли криза прийшла, пані Ївга почала вже кахикати, але очі її запалали ще дужче, і вона ще щільніше загорталась у свою шалю. Старечі сили не дозволяли їй поділяти народну радість на мітингах, але коли повз її вікна випадково проходила маніфестація, губи її складались твердо і руки напружувались. В глибині душі вона шепотіла:

— Благословляю тебе, народе!

Син довго не приїздив, а вона чекала його нетерпляче. Аж ось він приїхав. Пані Ївга з притомленою радістю спитала:

— Andre, ти почуваєш?

— Почуваю, maman, погано виглядаєте. Може, треба звернутись до лікаря?

— Andre,— прикро відповіла пані Ївга,— хто вважає на хворобу в такій величній хвилі? Я про інше гадаю. Andre, часу ще не втрачено; ти ще можеш спокутати несправедливість свого життя — віддай маєток селянам, а сам вступай до с.-д.. Я благословляю тебе на такий хвальний вчинок.

Пан Андрій вклонився.

— Мені дуже приємно, що ви турбуєтесь про мене, maman! Але вибачте, я свого життя за несправедливість не вважаю, спокутувати його не збираюсь і до с.-д. мені вступати не личить. Я, maman, боротись буду.

— Боротися! — гукнула пані ївга. — Проти народної стихії? Andre, згадай про батька.

Пан Андрій засміявся.

— Народна стихія! Вітер — теж стихія, а проте, крутить млини. Та й з якої речі я мушу поступатись маєтком, хоч би народ і мав на його якісь права? Права, maman, замало, щоб щось здобути. Вибороти треба.

Після цієї візити пан Андрій зник — більшовики прийшли.

А пані Ївга зазнала в цей час багато пригод.

Коли в місті запанували більшовики, сусіди виказали на пані Ївгу в ЧК — їм кортіло, щоб стару буржуйку потрусили. Але трус не справдив надій сусідів. У старої буржуйки не знайдено нічого забороненого, а книжки її лягли в основу семінару для вивчення стосунків праці та капіталу при Раді депутатів.

Проте домкомбід взяв кімнату пані Ївги на облік, наклав на двері печатку, а пані Ївга опинилась на вулиці. Всі були вдоволені, що старій буржуйці таки дошкулили.

Пані Ївга прийняла знущання спокійно і, йдучи вигнана через місто, гадала:

"Я повинна спокутувати гріхи свої й синові перед народом. Навіть якщо я з голоду помру, то це буде доцільно".

Вона зовсім приготувалась до голодної смерті, але на вулиці зустріла свою колишню покоївку Настю.

— От гаспиди,— гукнула та, коли пані Ївга розповіла їй свої пригоди, — от розбійники нехрещені! Так переходьте до мене — якось житимем.

Настя була жінка рахубиста, в більшовиків не вірила і зразу збагнула, що пан Андрій їй добре заплатить за матір. Але пані Ївга похитала головою:

— Якщо я лишусь жити, Насте, то що я робитиму в той час, коли будується нове життя? Я не можу сидіти руки склавши.

Настя замислилась. Важко було підшукати для пані відповідну працю.

— Якщо вам не важко буде,— промовила вона врешті,— то навчите мого Серьогу грамоти.

Ця ідея припала пані Ївзі до серця.

Виховати сина народу! Передати йому ті знання й досвід, що вона набула за довгий вік, передати вивищені думки — і тим хоч трохи спокутати гріхи роду.

Пані Ївга погодилась.

Настя поселила пані Ївгу у "великій хаті" — так вона звала вогку й темненьку кімнатку поруч з кухнею, де сама спала. Пані Ївга не мала з собою навіть постелі й спала на лаві, застеленій рядниною, а вкривалась своєю шалею. З кімнати не виходила, бо вже морози стали, а кашель її не покидав.

— Яка я вдячна вам, Насте,— сказала пані Ївга,— що ви дали мені притулок і доручаєте мені виховати свого сина. Я справджу ваше довір’я.

— Щасти боже,— відмовила Настя,— чуєш, Серього!

Тринадцятилітній Серьога, син народу, був розбещена дитина вулиці. Хати він не дуже держався, гасав десь, а додому прибігав хліба перехопити. Пані Ївга одразу внесла дисонанс в його життя: віднині він повинен був дома сидіти та вчитись. Так мати сказала, а щоб її слово було міцніше, вона вибила Серьогу ременем. Серьога нишком прозвав пані Ївгу "шлюхою в хустці" і зненавидів її всією силою своєї вільнолюбної душі.

За кілька день здобули книжки, і пані Ївга з глибоким почуттям обов’язку перед Серьогою взялася до навчання. Вона сказала йому:

— Серж, ти повинен відчути, що нова доба вимагає від усіх таких, як ти,— покидьків капіталізму,— якнайвищого розвитку розумових здібностей. Інакше пролетаріат перемогти не здолає... Будемо ж учитись.

Але Серьога прикинувся йолопом, висолопив язика й гарчав по-собачому.

Пані Ївга була спантеличена. Вона ще завзятіш узялася намовляти його. Тоді Серьога зробився серйозний і спитав її про значення слів, які часто вживають сердиті візники.

Пані Ївга в розпачу стисла руки й гукнула:

— Яка безодня темряви й зіпсутості!

Вона урвала лекцію, сіла в кутку на свою лаву й довго міркувала про те, як найкраще взятися до виховання такого хлопця. Вона знала, що це — обов’язок її життя. І шкодувала, що їй бракує підручника педагогіки.

Ввечері повернулась Настя (вона на поденну прати ходила) і, розпитавши про наслідки вступної лекції, знову безжально вибила сина. Серьога мовчки зніс, але прокляв пані Ївгу й запекло постановив дошкулити їй.

Назавтра, коли мати пішла, він тихенько повісив над дверима до кухні великий цебер з льодовою водою та прив’язав його мотузком до дверей, щоб перекинувся, як двері відчинити. А тоді лагідно покликав пані Ївгу до кухні.

Вона вийшла, і вода з цебра вилилась їй на голову. Серьога плигав, регочучи, до стелі, а пані Ївга сіла на свою лаву й трусилась, бо не мала в що перевдягтись. Але в серці її злоби не було. Вона шепотіла:

— Andre, зрозумій мене! Я даю відповідь за гріхи всіх наших предків.

Коли повернулась Настя, вона лежала вже й палала з жару. Кашель рвав її груди. А на ранок душа пані Ївги покинула тіло.

1923